

Postać naukowca w opowieści Walentyna Tarnawskiego *Rozprawa* w kontekście dyskursu maskulinistycznego

doi.org/10.34739/clit.2025.19.14

The Image of the Scholar in Walentyn Tarnawskyj's *Dissertation*
in the Context of Masculinity Discourse

Abstract: The article examines the protagonist of Walentyn Tarnawskyj's long short story, *The Dissertation*, within the context of masculinity discourse in Ukrainian literature. The author maintains that the position of scholars in the Soviet Union depended on the field and background; therefore, the dominant models of Soviet masculinity fit them selectively. The literary representation of scholars in Ukrainian literature of the Soviet period was rare and reflected the dominant Soviet ideology. The late 1980s in Walentyn Tarnawskyj's writing present a new type of scholar-character and literary expression. In the context of masculinity discourse, Tarnawskyj's protagonist appears as a person of convoluted identity torn between his life priorities regarding academic and social status and suppressed spiritual desires provoked by an ideal woman. The author concludes by stating that Tarnawskyj's *Dissertation* while breaking the socialist realist Soviet canon, may well be regarded within the tradition of Ukrainian "Chimeric" prose as well as within European classics.

Keywords: character, scholar, masculinity, identity, Soviet man, Ukrainian Literature

Ostatnie dziesięciolecia to okres nieustannych badań nad literaturą ukraińską w kontekście badań genderowych. Skupiają się one przeważnie na feministycznej analizie tekstów literackich. Wśród najbardziej wybitnych, obok Solomii Pawlyczko, warto wymienić prace Tamary Hundorowej¹, Wiry Ahejewej², Nily Zborowskiej³ czy Ludmiły Taran⁴. Dyskurs maskulinistyczny w odniesieniu do literatury ukraińskiej był rzadkim tematem do czasu publikacji książki *Перехресні стежки українського*

¹ Т. Гундорова, *Femina melancholica: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобиллянської*, Київ 2002.

² В. Агеєва, *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму*, Київ 2003.

³ Н. Зборовська, *Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури*, Київ 2006; Н. Зборовська, *Психоаналіз і літературознавство*, Київ 2003.

⁴ Л. Таран, *Жіноча роль. Жінка-автор в сучасній українській прозі: емансипаційний дискурс*, Київ 2007.

маскулінного дискурсу: культура і література XIX – XXI століть (2014) pod redakcją Agnieszki Matusiak⁵. Przez długi okres jedynym opracowaniem omawiającym to zagadnienie pozostawała niedokończona monografia dotycząca twórczości Ahatangela Krymskiego autorstwa Solomii Pawlyczko⁶. Monografia Mateusza Świąćckiego przybliży maskulinistyczny dyskurs we współczesnej literaturze ukraińskiej w twórczości Serhija Żadana⁷. Jedną z ostatnich prób połączenia dyskursu feministycznego oraz maskulinistycznego we współczesnej literaturze ukraińskiej jest publikacja Olhy Baszkyrowej⁸, co wskazuje na wzrastającą obecność badań genderowych w literaturoznawstwie ukraińskim w kraju i za granicą. Niemniej, pomimo istniejących badań i niejednokrotnie deklarowanego potencjału naukowego, ukraiński maskulinistyczny dyskurs w literaturoznawstwie pozostaje na marginesie badań literackich.

Uważam, że jednym z możliwych kierunków analizy literackiego wcielenia konceptu męskości w literaturze ukraińskiej może być postać intelektualisty bądź naukowca. W nauce, która w ciągu stuleci kojarzyła się z domeną mężczyzn, na początku XX wieku, podobnie jak w społeczeństwie zachodnim, nastąpiła zmiana w postrzeganiu płci. Postać naukowca łączy w sobie kilka perspektyw: mężczyzny jako osobowości na różnych etapach życia osobistego, obywatela konkretnej społeczności, przedstawiciela nauki jako zawodu, ale też jako sposobu postrzegania świata oraz człowieka zarówno intelektualnie, jak i emocjonalnie zaangażowanego w doświadczanie własnego życia osobistego, otaczającej go rzeczywistości społecznej oraz pracy naukowej. Wszelkie zmiany społeczne pociągają za sobą pewne zmiany w postrzeganiu sfery naukowej oraz jej przedstawicieli. Dotyczy to również dyskursów genderowych, chociaż dużo częściej pisze i mówi się o tym z perspektywy feministycznej, aniżeli maskulinistycznej.

Postacie intelektualistów oraz naukowców nie są często spotykane w literaturze ukraińskiej. Prace literaturoznawcze dotyczące owej grupy bohaterów pojawiają się raczej sporadycznie. Monografie Marka Andryczyka *The Intellectual as Hero in the 1990s Ukrainian Fiction*

⁵ *Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: культура і література XIX–XXI ст.*, ред. А. Матусяк, Київ 2014.

⁶ С. Павличко, *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського*, Київ 2000.

⁷ М. Świąćlicki, *"Kiedy chłopcy zostają mężczyznami? Męskość jako projekt w prozie Serhija Żadana"*, Wrocław 2016.

⁸ О. Башкирова, *Гендерні художні моделі сучасної української романістики*, Київ 2018.

(*Intelektualista jako bohater w literaturze lat 90. XX wieku*, 2012) oraz Romana Tkaczenki *Телеологія знання. Художньо-інтерпретаційні моделі в українській прозі XIX – початку XXI ст. про науку* (*Teleologia wiedzy: Modele artystyczne i interpretacyjne w prozie ukraińskiej o nauce XIX – początku XXI wieku*, 2015) są jedynymi jak do tej pory opracowaniami tego typu. Żaden z wymienionych autorów też nie rozpatrywał utworów w kontekście dyskursu maskulinistycznego. Taka optyka nie tylko pozwoliłaby na nowo spojrzeć na twórczość klasyków ukraińskiej literatury oraz współczesnych autorów, ale również lepiej zrozumieć procesy zachodzące w kulturze ukraińskiej (w tym akademickiej).

Jednym z autorów późnego socrealizmu w literaturze ukraińskiej, wśród bohaterów którego często pojawiają się intelektualiści, artyści oraz naukowcy, jest Walentyn Tarnawski (1951-2008). Zdaniem ukraińskiego literaturoznawcy i pisarza Włodzimierza Danylenki Tarnawski jest „najbardziej zagadkową postacią swojego pokolenia”⁹. Twórczością literacką zajmował się w przeciagu ośmiu lat od 1982 do 1990. Odszedł w młodym wieku, nie zostawiając wielu informacji dla przyszłych biografów, co sprawiło, że obecnie, poza nielicznym gronem fachowców¹⁰, jest prawie nieznanym pisarzem. Natomiast jego literacki debiut *Міські мотиви* (*Motywy miejskie*, 1983), zdaniem Danylenki, obwieścił pojawienie się „nowego pisarza z jak dotąd nieistniejącą estetyką”, który „stworzył własny styl narodowej prozy urbanistycznej”¹¹. W 1989 roku wyszła opowieść Tarnawskiego *Нуль* (*Zero*), a rok później powieść fantastyczna *Порожній п’єдестал* (*Pusty piedestał*), która została uhonorowana nagrodą Narodowego Związku Pisarzy Ukrainy imienia Andrija Hołowki (nagrodę przyznawano ówczesnie za najlepszą powieść roku, która porusza ważne kwestie teraźniejszości i przeszłości oraz odtwarza żywe obrazy

⁹ В. Даниленко, *Розвідник прийдешнього*, в: В. Тарнавський, *Порцеляновий острів. Повісті, оповідання*, Київ 1989, с. 403 (403-413).

¹⁰ Н. Змінчак, *Проза Валентина Тарнавського крізь призму понять символ та симулякр*, „Молодий вчений” 2021, вип. 6 (94), с. 92-94, <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-6-94-38>; Н. Змінчак, *Способи характеротворення в оповіданні Валентина Тарнавського ‘Супермен’*, „Молодий вчений” 2020, вип. 7 (83) (Липень), с. 164-67, doi.org/10.32839/2304-5809/2020-7-83-35; Н. Змінчак, *Міфологема вогню в романі Валентина Тарнавського “Порожній П’єдестал”*, „Молодий вчений” 2020, вип. 5 (81) (Травень), 461-65, <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-94>; Н. Козачук, *Поетика української інтелектуальної прози 1960-90 рр.* Автореферат дис.на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук. Івано-Франківськ 2008.

¹¹ В. Даниленко, *Розвідник прийдешнього*, *op. cit.*, с. 404.

artystyczne). Ostatnia powieść Tarnawskiego, opublikowana w 2003, to *Мампiонoл (Matriopol)*.

Za perełkę twórczości Tarnawskiego uważa się opowieść *Дуцeрmауiя (Rozprawa, 1989)*. Jest to bardzo ciekawy utwór, zwłaszcza w kontekście bohaterów-uczonych w poradzieckiej literaturze ukraińskiej¹², ukraińskiej powieści uniwersyteckiej¹³ oraz w odniesieniu do obrazów męskości w ukraińskiej literaturze XX wieku. Utwór został napisany oraz opublikowany tuż przed rozpadem Związku Radzieckiego, w przejściowym okresie historyczno-społeczno-kulturowym. Moim zdaniem owa liminalność opowieści powoduje, że pomimo zamkniętości świata przedstawionego w utworze wydaje się on mocno zakorzeniony w swojej kulturowej historii, a jednocześnie nosi cechy pozaczasowości oraz uniwersalności. Dotyczy to też charakterystyki głównego bohatera, którym jest naukowiec.

Celem niniejszego artykułu jest analiza powieści Walentyna Tarnawskiego *Rozprawa* w kontekście dyskursu maskulinistycznego.

Męskość „radzieckiego człowieka”

Społeczeństwom zachodnim od stuleci mężczyzna kojarzył się z siłą i bohaterstwem, racjonalnością oraz stabilnością, a nawet istotą człowieczeństwa. Androcentryczny sposób myślenia, percepcji i działania powielany przez różne instytucje państwowe, system oświaty oraz praktyki kulturowe utrwalił nadrzędną pozycję mężczyzny. Pozwala to mówić o męskości hegemonicznej od czasów Oświecenia i początków formowania kultury mieszczańskiej niezmiennie do połowy XX wieku. Bycie mężczyzną oznaczało bycie od razu w pozycji władzy; to z kolei prowadziło, według Bourdieu¹⁴, do męskiej potrzeby dominacji w kontaktach interpersonalnych. Dopiero skuteczne próby feministek „drugiej fali” pozwoliły

¹² Zdaniem Andryczyka proza następnej dekady wnosi do literatury trzy typy bohaterów-intelektualistów: 'jaskrawy performer', 'ambasador na Zachodzie' oraz 'chora dusza'. M. Andryczyk, *The Intellectual as Hero in 1990s Ukrainian Fiction*, Toronto 2012.

¹³ O. Blashkiv, *Исторические пережитки сквозь призму украинского университетского романа*, „Conversatoria Litteraria” 2018, no. 12, s. 135-149, www.czasopisma.uph.edu.pl/conversatorialitteraria/article/view/638; O. Blashkiv, *Радянський джентльмен: український професор супроти викликів історії*, „Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog” 2019, nr 9, s. 11-22, <https://doi.org/10.14746/kw.2019.9.1>; O. Blashkiv, *(Post)radziecki profesor i jego poszukiwania tożsamości w ukraińskiej powieści uniwersyteckiej*, w: *Inny/Inność we współczesnej literaturze europejskiej*, red. O. Blashkiv, V. Krupoves, L. Mnich, Siedlce 2022, s. 29-48.

¹⁴ P. Bourdieu, *Męska dominacja*, przeł. L. Kopciewicz. Warszawa 2004, s. 101.

przedefiniować kobiecość i przewartościować obowiązujący paradygmat męskości.

Historycznie rzecz biorąc, status mężczyzn wśród etnicznych mniejszości w ramach imperiów Europy XIX i XX wieku różnił się od statusu mężczyzn kultury dominującej. Wychodząc z założenia, że zachodnia hegemoniczna męskość kształtowała się w opozycji do „innego”, którym mogła być kobieta, szaleniec czy przedstawiciel innej kultury, Marcin Filipowicz proponuje zastosowanie owego podejścia względem mniejszych narodów europejskich, mianowicie do analizy konstruktów męskości Czechów w XIX wieku¹⁵. Analogicznie można postąpić w stosunku do kultury ukraińskiej, uwzględniając jej istnienie w ramach dwóch imperiów. Tradycyjna kultura ukraińska formowała się na wartościach patriarchalnego świata wiejskiego, rozwijając się w innych geopolitycznych i historycznych warunkach, będąc podrzędną w stosunku do dominujących kultur Imperiów Rosyjskiego oraz Austro-Węgierskiego. Jej inność była wynikiem skomplikowanych procesów długotrwałej kolonizacji¹⁶, w związku z czym kultura ukraińska rozwijała się pod naciskiem zewnętrznego imperialnego dyskursu maskulinistycznego, powodując tym samym „miękki patriariat” ukraińskiego świata, który „w obliczu dominującej „opresyjnej męskości” kultury imperialnej został skazany na podporządkowanie i milczenie”¹⁷. Taka sytuacja podporządkowania kultury ukraińskiej trwała od XVII wieku w ramach Imperium Rosyjskiego i nie zmieniła się w okresie Związku Radzieckiego, poza krótkimi latami odwilży (lata 20. albo początek lat 60. XX wieku), po których następowały okresy wzmożonej represji.

Do początku XX wieku nauka tradycyjnie uważana była za domenę elit. Wyłącznie w niej mieli mężczyźni. Jako zamknięta wspólnota akademicka mężczyźni-naukowcy byli odzwierciedleniem przesądów oraz stronnictwa kultury dominującej. W stosunku do mężczyzny będącego przedstawicielem mniejszości etnicznej stronnictwo polegała nie tylko na braku obiektywności w „dopuszczaniu” go do kręgów akademickich i zajmowania się nauką, ale też w wyborze tematów oraz możliwościach

¹⁵ M. Filipowicz, *„Panowie, bądźmy Czechami, ale nikt nie musi o tym wiedzieć...” Wzorce męskości w kulturze czeskiej XIX wieku*, Kraków 2013, s. 14.

¹⁶ D.Ch. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, PMLA, Vol. 116, No. 1, Special Topic: Globalizing Literary Studies (Jan., 2001), pp. 111-128.

¹⁷ A. Matusiak, *Dyskurs maskulinistyczny w literaturze ukraińskiej XX i początku XXI wieku. Wybrane aspekty projektu badawczego*, „Porównania” 2013, 12, s. 216-217 (209-224).

publikacji i rozwoju nauki w języku mniejszości¹⁸. To z kolei jest już kwestia wynikająca z różnych wzorców męskości, historycznie i kulturowo akceptowalnych przez społeczeństwo, w tym przez przedstawicieli nauki.

Projekt wychowania „radzieckiego człowieka” należy rozpatrywać w ramach oświeceniowych koncepcji. Realizacja idei stworzenia nowego radzieckiego człowieka od początku była ściśle związana z próbą objęcia kontrolą wszystkich aspektów jego życia, w tym jego relacji płciowych, emocji i nauki, czyli kontroli w tych dziedzinach funkcjonowania człowieka, które dotyczyły sfer intymnych oraz twórczych.

Historycy rozróżniają co najmniej trzy etapy formowania „nowego radzieckiego człowieka” w ciągu siedemdziesięciu lat istnienia Związku Radzieckiego: 1918-1930 – czas eksperymentów w zakresie seksualności, zamążpójścia oraz politycznego zaangażowania kobiet; 1930-1950 – z jednej strony czas mocnego zaangażowania kobiet w ekonomiczne życie państwa, z drugiej powrót do modelu tradycyjnej rodziny; 1950-1980 – czas liberalizacji polityki płciowej oraz pojawianie się krytyki relacji płciowych¹⁹. Wspólną cechą wszystkich tych etapów była dominująca rola państwa w definiowaniu oraz kontrolowaniu relacji płciowych. Pozorne dążenie do polityki równości płci było raczej bliższe ideologii komunistycznej niż zasadom sprawiedliwości i egalitaryzmu płci. Głoszone postulaty dotyczące równości kobiet w społeczeństwie (edukacja, odpłatna praca, usługi socjalne) nie znajdowały odzwierciedlenia w rzeczywistym życiu społecznym. Kobiety nie miały równego dostępu do pracy i władzy, nadal dźwigały na sobie ciężar prac domowych. Mężczyźni przy tym nie byli częścią głoszonej polityki „nowego domownictwa”, co stawiało ich w pozycji pewnej pasywności i braku równowagi w stosunku do kobiet. W ten sposób ukształtowanie „nowego radzieckiego człowieka”, czyli przede wszystkim mężczyzny, odbywało się głównie w opozycji do społecznej pozycji kobiety i stosunku do niej.

Dominującymi konstruktami radzieckiej męskości we wszystkich tych okresach są: obrońca ojczyzny, oddany pracownik, sportowiec, budowniczy komunizmu oraz lider państwa²⁰. Poprzez różne narzędzia propagandy radziecki człowiek od momentu utworzenia Armii Czerwonej

¹⁸ O różnych strategiach wykorzystania naukowych osiągnięć w XIX wieku przez Wielką Brytanię oraz Imperium Austro-Węgierskie patrz: J. Surman, *Universities in Imperial Austria 1848-1918: A Social History of a Multilingual Space*, Purdue University Press, 2018.

¹⁹ T. Bureychak, *Masculinity in Soviet and Post-Soviet Ukraine: Models and Their Implications*, in: O. Hankisky, A. Salnykova (eds.), *Gender, Politics, and Society in Ukraine*, s. 326.

²⁰ *Ibidem*, s. 328-330.

w 1918 roku był przekonywany, że jedynym sposobem samorealizacji jest służba ojczyźnie („ojczyzna” po rosyjsku „родина” jest mianow-nikiem płci żeńskiej). Taki obraz ‘prawdziwego mężczyzny’ stał się dużo bardziej jaskrawy wskutek zwycięstwa w drugiej wojnie światowej (znanej w Związku Radzieckim jako Wielka wojna ojczyźniana). Po II wojnie światowej dyskurs militarny został przekierowany na walkę o bogaty urodzaj, rekordową produkcję przemysłową oraz bohaterstwo pracy. W przeciwieństwie do odwagi i gotowości, by oddać życie za ojczyznę, za najgorsze cechy męskie uważano słabość, tchórzostwo i lenistwo. Innym dominującym modelem radzieckiej męskości był *oddany pracownik*, który był oceniany według wkładu w „budowanie lepszej przyszłości” całego społeczeństwa, ale nie własnej. Postrzegany w radzieckiej ideologii jako „jednostka” militarna mężczyzna powinien był być wysoce mobilny i elastyczny, a rekordowa produktywność była porównywalnie wysoko oceniana jak bohaterskie osiągnięcia na polu walki. Trzecim modelem był mężczyzna *sportowiec* – zdrowy, silny, wytrenowany. Kult zdrowego ciała był też częścią dwóch poprzednich modeli – obrońcy ojczyzny i oddanego pracownika. Natomiast model męskości, w którym na pierwsze miejsce wychodziło poczucie oddania komunistycznej ideologii i socjalistycznej ojczyźnie oraz szacunku do obowiązku społecznego, kolektywizmu i braterstwa, wprowadzony został na początku lat 60. XX wieku jako model *budowniczego komunizmu*. Symbolicznym modelem, który nie był przeznaczony dla przeciętnych mężczyzn i stanowił rekompensatę za trudny do osiągnięcia model tradycyjnego ojcostwa w społeczeństwie totalitarnym, był *przywódcą kraju*, zarezerwowany dla rzeczywistych przywódców, takich jak Lenin czy Stalin. W wyniku takiej radzieckiej inżynierii społecznej,

mężczyzna radziecki powinien być silny, odważny i oddany swoim zasadom, jeśli chodzi o lojalność wobec państwa, patriotyzm i oddanie wartościom komunistycznym, ale powinien powstrzymać się od wykorzystywania tradycyjnych męskich cech, takich jak energia, inicjatywa i niezależność, jeśli chodzi o krytyczną ocenę tych komunistycznych zasad [tłum. – O.B.]²¹.

²¹ „The Soviet man should be strong, brave, and devoted to his principles when it came to loyalty to the state, patriotism, and devotion to communist values, but he should refrain from applying traditional masculine qualities like energy, initiative, and independence with regard to critical assessment of these communist principles”. T. Bureychak, *Masculinity in Soviet and Post-Soviet Ukraine: Models and Their Implications*, in: O. Hankisky, A. Salnykova (eds.), *Gender, Politics, and Society in Ukraine*, Toronto 2012, s. 331.

W przypadku ukraińskiego mężczyzny czasów radzieckich warto pamiętać, że dla Rosjanina Ukrainiec, jako „młodszy brat”, zawsze znajdował się na niższym szczeblu w hierarchii, co od razu powodowało pewien stopień wtórności w postrzeganiu Ukraińców przez radziecką optykę: „Ukrainiec stara się być Rosjaninem, ale jeszcze nim nie jest”²². Taki też obraz powielany był przez popularne media²³. Warto też dodać, że mit „kobiety radzieckiej” nałożył się na historyczny mit „kobiety ukraińskiej”, co sprzyjało szybkiemu i łatwemu jego wchłonięciu²⁴. Nie bez znaczenia miał stosunek mężczyzny do wsi, z której pochodziła większość, jeśli nie cała ukraińska urbanistyczna elita intelektualna, niezdolna znaleźć tu dla siebie miejsca²⁵ i odpowiedniej roli.

Naukowiec jako mężczyzna był uwikłany we wszystkie wyżej opisane konstrukty, do których dochodził jeszcze hierarchicznie ułożony świat akademicki. Inżynierowie codziennie pracujący na rzecz poprawy dobrobytu na lądzie, w powietrzu i na morzu w ramach planowanych przemysłowych pięciolatek jak najbardziej wpisują się w model oddanego pracownika. Naukowcy pracujący nad rozwojem kompleksu zbrojenio-owego czy kosmicznego jak najbardziej utrzymywali typ naukowca-obrońcy ojczyzny. W tym kontekście warto też rozpatrywać ówczesnych „filozofów”²⁶, czyli przedstawiciele tak zwanego „ateizmu naukowego” – historyków i po części filologów, poprzez pracę których radziecka ideologia mogła skutecznie interpelować społeczeństwo aż do najniższych szczebli. Przedstawiciele nauk społecznych, na przykład socjologii, psychologii czy filologii (np. ukraińskiej), nie cieszyli się powodzeniem u władz z powodu braku zaufania albo potencjalne wolnomyślicielstwo, i już nie wpisywali się w modele męskości hegemonicznej.

²² *Ibidem*, s. 346.

²³ Е. Семихат, *Медиа-образ украинца: опыт социологического исследования советского кино*, «Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Традиції та інновації в соціології": Збірник наукових праць», Дрогобич 2009, s. 246-252.

²⁴ О. Стяжкіна, «Радянська жінка» і «лірична героїня»: створення стереотипів у літературі 50-х – 90-х років, «Наукові праці НАУКМА. Історичні науки» 2001, том 10, с. 144 (142-147).

²⁵ А. Ursulenko, *Ми всі вийшли з села, але з нас не вийшло село. „Міasto” contra „wieś” w walce o kształt tożsamości ukraińskiej*, w: *Obce/swoje. Miasto i wieś w literaturze i kulturze ukraińskiej XX-XXI wieku*, K. Glinianowicz, K. Kotuńska (red.), Kraków 2015, s. 40-50.

²⁶ Klasycznych filozofów kształcono w Związku Radzieckim na pojedynczych wydziałach w Moskwie czy Petersburgu (Leningradzie); później takim ośrodkiem został wydział filozofii na Uniwersytecie Kijowskim. Natomiast katedry marksizmu-leninizmu znajdowały się w każdym uniwersytecie Związku Radzieckiego, pełniąc funkcję ideologicznego interpellatora.

Stopień kontroli w ZSRR różnił się też w zależności od geopolitycznych priorytetów w stosunku do oddzielnych republik oraz od stopnia przynależności do klasy rządzących elit. Zgodnie z polityką prowadzoną wobec inteligencji ukraińskiej, mężczyźni – przedstawiciele tradycyjnej kultury wsi – otrzymali dostęp do edukacji oraz kariery naukowej, jednak ograniczony do konkretnych dziedzin oraz tematyki. Z punktu widzenia socjologicznego udana kariera naukowa prowadziła nie tylko do rozwiązania szeregu ekonomicznych problemów, ale też do objęcia albo przybliżenia się do objęcia pozycji mężczyzny-przedstawiciela kultury hegemonicznej. Taki status na pewno miał ktoś ze stopniem kandydata nauk (co obecnie odpowiada tytułowi doktora w Polsce). Ten kontekst wyjaśnia, dlaczego dla mężczyzny pochodzącego ze wsi uzyskanie owego statusu było takie ważne. Jednak osiągnięcie tego było niezwykle trudne, ponieważ naukę traktowano jako dziedzinę całkowicie podporządkowaną ideologii komunistycznej i uprawianą wyłącznie przez członków partii, niemalże dziedzinę przemysłową podlegającą zasadom gospodarki planowej, mocno zbiurokratyzowaną oraz opartą na wykonawczości, a nie pracy twórczej²⁷.

Równoległe z kontrolą przejawów męskości, realizacja idei stworzenia nowego radzieckiego człowieka od początku była ściśle związana z próbą objęcia kontrolą również emocji. Pedagogika stanowiła tę sferę życia społecznego, której powierzono wychowanie „nowego radzieckiego człowieka” całkowicie zaangażowanego w budowę komunizmu. Radziecka pedagogika wypracowała wyrafinowane techniki mające na celu mobilizację sfery afektywnej wychowanków. Wymagało to przynależności do organizacji dostosowanej do wieku, której zadaniem było kształtowanie politycznie „właściwych” uczuć: „nowy człowiek radziecki” miał być „szczęśliwy”, ale było to nie tyle prawo, co obowiązek²⁸. Sposobem na osiągnięcie owego celu było wywoływanie poczucia winy oraz wzmacnianie postaw kolektywnych. W rezultacie „dziecko najprawdopodobniej wyrastało na konformistę, unikającego nieaprobowanych przekonań, politycznie nieprawnych uczuć oraz odmiennych tożsamości”²⁹. O ile emocje przestały należeć do sfery prywatnej i stały się własnością państwa, którego kontrola

²⁷ В.Верлока. *Коротка вічність або довгий кінець радянського академізму*, „Філософія освіти” 2024, 30 (1), с. 233-252, <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-14>.

²⁸ D. Shalin, *Soviet Civilization and Its Discontents*, „International Journal of Sociology and Social Policy” 1996, Vol. 16, No. 9/10, pp. 21-52, p. 27.

²⁹ *Ibidem*, p. 28.

sięgała dosłownie wszystkich aspektów życia jednostki, przybieranie maski publicznej było skutecznym mechanizmem radzenia sobie z wyzwaniem. Inną strategią obronną była ironia, jednak autoironia i sarkazm stały się również drugą stroną politycznej niemocy, bezsilności i emocjonalnego wyobcowania.

W taki sposób tło historyczne, polityczne oraz kulturowe układa się w obraz dość skomplikowany i niejednoznaczny, ale niezbędny do analizy tekstu literackiego.

Radziecki Faust Tarnawskiego

Opowieść Walentyna Tarnawskiego *Rozprawa* proponuje czytelnikowi unikalną możliwość spojrzenia poprzez literaturę piękną na uniwersalną postać naukowca i jego świat emocji przez pryzmat konceptu męskości realizującej się w konkretnych warunkach socjo-historycznych ukraińskiej czy radzieckiej kultury akademickiej okresu późnego socjalizmu. Łącząc w sobie gatunkowe cechy bajki oraz thrillera psychologicznego, powieść tworzy również względnie satyryczny obraz świata naukowego w czasach radzieckich oraz tragiczny obraz osadzonego w nim naukowca.

Fabula jest prosta: pewnej zimowej nocy, powracający do domu mężczyzna spotyka kobietę w trudnej sytuacji. Decydując się jej pomóc, zabiera ją do swojego mieszkania. Od tego momentu jego życie się odmienia: obecność kobiety wypełnia nie tylko jego dom życzliwością i miłością, ale też budzi w nim samym poczucie szczodrości, pewności siebie oraz męskości; dosyć szybko osiąga długo oczekiwany awans w pracy. To jest też moment, od którego jego relacje z kobietą stają się chłodne. Kiedy mężczyzna ogłasza, że czas się rozstać, ona znika. Nazajutrz młoda topola w parku obok ożywa, a idący do pracy bohater dostrzega w tym drzewku „swoją nocną nieznajomą”. Kompozycja utworu ma jednak jeszcze jedną linię fabularną, która pojawia się w postaci snów-retrospekcji, snów-marzeń, snów-przepowiedni przyszłości, ewidentnie sprowokowanych spotkaniem z kobietą. Z nich dowiadujemy się o kluczowych momentach z życia bohatera przed spotkaniem nieznajomej oraz, w sposób alegoryczny, o jego strachach i tłumionych pożądaniach. Sny te nie tworzą równoległej narracji, ale są kluczowe dla interpretacji postaci bohatera, jak i morału czy lekcji, jaką każda bajka powinna zawierać.

Chociaż bajkowa fabuła sugeruje, że taka historia mogła się przydarzyć każdemu mężczyźnie w każdym parku każdego miasta, to można tę bajkę zinterpretować również jako alegorię naukowej ukraińskiej codzienności drugiej połowy lat 80. XX wieku. Czas „przebudowy” – jak nazywany jest ten okres w Związku Radzieckim – dla obywateli kraju Rad jest okresem wyzwolenia w różnych sferach życia, w tym naukowej. Zmiany są jeszcze mało widoczne, ale już odczuwalne. Jednak żeby te zmiany, ten nieoczekiwany cud dostrzec oraz z niego skorzystać potrzebny jest odpowiedni bohater. Wydaje się, że nieprzypadkowo protagonista opowieści Tarnawskiego, Choma Wodianystyj, jest doktorantem katedry psychologii³⁰.

Imię Chomy Wodianystego nie jest przypadkowe. „Choma” znaczy „bliźniak” i symbolizuje podwójność, niejednoznaczność, a w kontekście chrześcijańskim – niewierność, nieufność i sceptycyzm. Z kolei „Wodianystyj” (od „wodnisty”) oznacza takie cechy jak rozmytość, niejednorodność, bezsmakowość czy też nieforemność i płynność. Metaforycznie bohater jest jak powierzchnia wody czy lustro, w którym odbija się otoczenie. W tym sensie Choma jest radzieckim człowiekiem, który niczym się nie wyróżnia i jest tak samo szary jak otaczająca go rzeczywistość. Dlatego jego przemiana w „żywą wodę” jest procesem, któremu Tarnawski poświęca całą uwagę.

Akcja *Rozprawy* dzieje się w mieście, natomiast Choma pochodzi ze wsi. Po wojnie dorastał w biedzie, bez ojca. To, że pisarz wybiera akurat takiego bohatera świetnie uchwytuje sedno kultury ukraińskiej (w tym jej

³⁰ Psychologia jako nauka w ZSSR odgrywała szczególną rolę w formowaniu ‘człowieka radzieckiego’ na różnych jego etapach. Na Ukrainie psychologia były wykładana w Kijowskim Uniwersytecie Św. Włodzimierza od momentu jego założenia w 1850 roku. Po 1917 roku rola i zadania psychologii w kształceniu wyższym zmieniała się odpowiednio do innych zmian w społeczeństwie – z jednej strony skupiała się na potrzebach zawodowego przygotowania nauczycieli w ramach Wydziału Pedagogiki, z drugiej pełniła wyłącznie ideologiczne funkcje w ramach Wydziału Historii i Filozofii. W latach 30-50. XX wieku wiele kierunków psychologii musiało się zamknąć wskutek prześladowania i ogłoszenia jej „pseudo-nauką”. Ideologiczna kontrola nad nauką ogólnie się w Związku Radzieckim osłabiła dopiero w drugiej połowie lat 50.: powoli zaczęto publikować dotąd zabronione badania, w 1966 roku utworzono Wydział Psychologii na Uniwersytecie w Moskwie. Wydział Psychologii na Kijowskim Uniwersytecie Narodowym był otwarty dopiero w 1967. Na obrony doktorskich stopni naukowych pozwolono od 1968 roku, natomiast publikacje, niezbędne dla obrony, można było drukować tylko po rosyjsku w odpowiednich czasopiśmie w Moskwie. Stanowisko psychologa w szkołach Związku Radzieckiego jako wymóg ministerialny pojawiło się dopiero w 1988-1989, co spowodowało wzrost zapotrzebowania na psychologów. Więcej patrz: T. Nasierowski, *Z czarta kuźni rodem...*, Warszawa, 2003; B. Brądkiewicz, *Wybrane kierunki rozwoju psychiatrii radzieckiej*, w: Król-Mazur, R., Lubina, M. (red.). *Na wschód od linii Curzona: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleńowi*, Kraków 2014, s. 17-24; M. Gwiżdż, *Nowy człowiek radziecki. Psychologia i literatura w służbie bolszewickiej utopii*, Kraków 2024.

układu patriarchalnego), ale też jej stanowisko w relacjach z kulturą miejską. W latach 80. XX wieku ze wsi można było się wydostać wyłącznie dzięki studiom, które jednak nie gwarantowały pracy w mieście. Wyjechawszy do miasta na studia, bohater Tarnawskiego próbuje kompletnie odciąć się od wiejskich korzeni, a nawet matki. Będąc świadomy własnej mniejszej wartości, wybiera strategię dopasowywania się do społeczeństwa miejskiego poprzez przybieranie maski, ponieważ nigdy nie zapomina, jaką odgrywa rolę: „Choma wolał narodzić się z próbówki, w inkubatorze, żeby nie być innym, żeby nie pachnieć. Być homunkulusem. Ale miejskim, sterylnym, wyrafinowanym”³¹. Odgrywa tę rolę ewidentnie bez sukcesu. Z jednej strony wśród kolegów był nazywany „papugą na katarynce”, „rozumnym błaznem” i klownem³², a jednocześnie kpł równie bezwzględnie zarówno z rodaków wiejskich, jak i własnej matki. W momencie kiedy obrona w czasie studiów strategia nie doprowadza do uzyskania pracy w mieście, decyduje się „torować sobie drogę samemu, zębami i pazurami wdzierać się w naukę”³³. Jako doktorant dba o kreowanie miejskiego wymiaru własnej tożsamości poprzez ubranie i przyzwyczajenia: tweedowy garnitur-trójka, buty z rantami, angielska bielizna, fińska sauna z basenem raz w tygodniu, czeskie piwo i kulturalne rozmowy ze znajomymi. Czuje się Europejczykiem, jednak żadne aktorstwo czy odzież nie sprawiły, że stał się swoim wśród obcych. On nadal „chodził po mieście boso”, a „jego myśli nadal ciągnęły się krętymi drózkami niczym wozy czumackie przez wieś”³⁴. Dysertacja miała to zmienić.

Symboliczne jest, że temat dysertacji oraz naukowych zainteresowań Chomy nigdy nie zostaje ujawniony w powieści, bo przecież ani nie mogło być w Związku Radzieckim niezaangażowanej ideologicznie psychologii, ani sama nauka nie była wartością dla Chomy, podobnie jak dla wielu innych – był to sposób na wspinanie się po drabinie społecznej. Brudnopis rozprawy, który nosił wszędzie ze sobą w teczce, był „niczym ukradzioną na budowie cegłą” (s. 29), która ciążyła, ale miał go już lada chwila doprowadzić do celu. W duchu obowiązującej tradycji podtrzymującej planową pracę naukową, jako prawdziwy radziecki naukowiec i „oddany pracownik” Choma zabierał się do pisania rozprawy jak do budownictwa:

³¹ В. Тарнавський, *Дисертація*, в: В. Тарнавський, *Порцеляновий острів. Повісті, оповідання*, Київ 1989, s. 4. Tłumaczenie z ukraińskiego tu i dalej – O.B.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, s. 5.

³⁴ *Ibidem*, s. 6.

Swoją dysertację mądry Choma budował tak. Sprowadził buldożer i oczyścił plac. Nawiózł na teren żelbetowych bloków z cudzych książek i zabrał się do murowania. Stara płyta, cienka warstwa własnego atramentu. Znowu cudza cegła. Tu podkleimy, tam podmurowujemy. Dzień za dniem, piętro po piętrze, akapit za akapitem. Jego typowa dysertacja dobrze się wpisywała do osiedli takich samych. On nie był aż tak głupi, żeby wymyślać zamki na piasku. Wodianystyj przecudownie wiedział, że najważniejsze w dysertacji – to długi spis literatury. A jakże, im szersza podstawa – tym wyższa piramida.

Standardowa? Nie szkodzi. Czasy takie: standaryzacja i unifikacja. Epoka samotników w nauce minęła. W naukowych oddziałach trzeba chodzić równym krokiem, nie wychodzić poza szereg. Wysoki nie są potrzebne. Tak myślał Choma, kiedy zaczynały go niepokoić wątpliwości, czy ma talent. Przecież był beztalenciem³⁵.

Życiowa mądrość Chomy polega na tym, że „trzeba umieć dogodzić, podnieść laskę w zębach oraz położyć się tak, aby przyzwyczaili się wycierać o ciebie nogi”³⁶. Posługiwanie i schlebianie przełożonemu było częścią tej strategii bezinteresowności pracowniczej, podobnie jak siedzenie w bibliotece do zamknięcia późnym wieczorem. Zresztą nie ma gdzie się śpieszyć: wynajmuje tanią kawalerkę w centrum miasta przypominającą garderobę teatralną. Głównym warunkiem najmu jest opieka nad piętnastoma kotami, co czyni z niego też „sługę kotów”³⁷; przychodzi tam tylko nocować; rodziny nie ma, co mogłoby czynić z niego idealnego człowieka do odkrywania sekretów świata i duszy człowieka, ale on jest skupiony na pisaniu rozprawy, która odmieni jego życie. I kiedy na posiedzeniu katedry jego rozprawa zostaje uznana za „niezwykle szarą i wodnistą, [...] bez żadnej własnej myśli”, w czasie kiedy „społeczeństwo potrzebuje oryginalnych oraz utalentowanych prac”³⁸, nie dziwi, że Choma poczuł się jak „naukowy trup”, „cudzy na tym święcie życia” i nawet pomyślał o samobójstwie. Można byłoby powiedzieć, że w tym momencie, gdy jego życiowa strategia poniosła porażkę, autor daje bohaterowi szansę na przemianę.

³⁵ *Ibidem*, s. 29.

³⁶ *Ibidem*, s. 33.

³⁷ Koty dość często występują w obecności alchemików czy później naukowców. Klasycznym już przykładem prozy akademickiej z kotką w roli głównej jest *Królowa dżungli* Jamesa Hynesa. Więcej na temat: O. Blashkiv, *Uczone koty: czytając amerykańską prozę akademicką*, w: E. Borkowska, A. Borkowski, M. Długolecka-Pietrzak, S. Sobieraj (red.), *Kot w literaturze, kulturze, języku i mediach*, Siedlce 2018, s. 187-198.

³⁸ В. Тарнавський, *Дисертація*, *op. cit.*, s. 32.

W „noc przed starym Nowym rokiem”³⁹, niemal jak kozakowi Wakule z *Nocy wigilijnej* Gogola przydarzyła się Chomie przygoda: wracając z biblioteki do domu drogą przez park (jedną z trzech możliwych – klasyczny bajkowy trop), Choma spotyka zdezorientowaną, młodą, prawie nagą kobietę, próbującą ogrzać się w budce telefonicznej. Proponując nieznanym jej własny kożuch, Choma

dostał szansę. Zostanie jej wybawcą. To była właśnie ta cudowna nieznaną, na którą Choma czekał przez całe swoje nudne, bezbarwne uczone życie. Cekał spokojnie, długo, cierpliwie, tak jak potrafią czekać tylko przybysze ze wsi, stojąc w niekończących się kolejkach w mieście, bo przywykli czekać na plony przez cały rok⁴⁰.

W domu, próbując ogrzać kobietę, Choma „sam ze zdziwieniem odkrywa, że rodzi się w nim coś nowego, nieznanego, budzi się niesamowity prawnie instynkt, który popycha człowieka do ochrony wszystkiego co słabe, bezbronne i skrzywdzone”⁴¹, a strzegąc jej snu

czuł, że to napędza jego istotę taką siłą i nieznaną odpowiedzialnością, że Choma poczuł się jak prawdziwy mężczyzna, który śmiało stawia czoła przygodom i rycersko wypełnia swój obowiązek wobec kobiety. Stał się teraz bohaterem nowej, jeszcze nienapisanej powieści⁴².

Kobiecie, którą spotyka – niespodziewanie niczym w bajce – i „zabiera do domu” – niczym odnaleziony skarb, Choma nadaje imię Luba (od Lubow – pl. *miłość*). Ona ciągle nie pamięta kim jest i skąd pochodzi,

³⁹ W Polsce znany jako Prawosławny Nowy Rok, na Ukrainie – Nowy Rok według kalendarza juliańskiego, przypadający na noc z 13 na 14 stycznia, obchodzony jest nieoficjalnie. W 1923 roku Kongres Prawosławny w Konstantynopolu podjął decyzję o harmonizacji kalendarza juliańskiego z gregoriańskim. W związku z tym wszystkie zachodnie kościoły chrześcijańskie (katolicki, protestancki i prawosławny) obchodzą obecnie wszystkie święta według kalendarza gregoriańskiego. System podwójnego kalendarza zachował się głównie w krajach byłego ZSRR, który wykorzystywał go jako element formowania ‘człowieka radzieckiego’ poprzez oddzielenie kościoła od państwa oraz izolację od świata zachodniego; przenosząc akcent na świętowanie Nowego Roku, a nie Bożego Narodzenia. Do lat 70. XX wieku huczne świętowanie Nowego Roku w kulturze ukraińskiej nie przyjmowało się, ale upowszechnienie telewizji to zmieniło. Więcej patrz: O. Сапел'ян, *Двокалендарність в Україні: витоки і сьогодення*, в: Чоп'як В., Магльованій А. (ред.), *Сучасна українська нація: мова, історія, культура. Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства*, Львів 2016, с. 424-426.

⁴⁰ В. Тарнавський, *Дисертація, op. cit.*, s. 12.

⁴¹ *Ibidem*, s. 14.

⁴² *Ibidem*, s. 16.

ale jej obecność wypełnia jego dom miłością. Kiedy „ogarnęło go przezcucie, że szczęście zagościło w jego domu”, Choma po raz pierwszy w życiu zaczyna dbać nie tylko o siebie – „tak jakby wyrósł na jedną osobę”⁴³. Przemiany, które dotyczą Chome, zmieniają jego postrzeganie nie tylko świata, ale również samego siebie oraz swojej pracy naukowej:

Myślał o swojej rozprawie z nieodpartą odrazą, jak o czymś już przelutym, strawionym, zupełnie obcym i nieznanym, bo nie było w niej ani jednej jego własnej myśli. Jakby nie był człowiekiem myślącym, lecz mechanicznym, czym byłoby wstyd być u schyłku drugiego tysiąclecia nowej ery⁴⁴.

To, że Luba „podświadomie wczuwała się w jak najbardziej zwykłą rolę kobiety, rolę tysiącletniej, wrodzonej, odruchowej, niezależnej od osobowości, imienia, nazwiska, biografii – rolę gospodyni domu”⁴⁵ napawało Chomę radością, spokojem oraz wiarą w to, że jest on u progu naukowego odkrycia, a ona „dawała mu błogosławieństwo płynące z lśniących, zakochanych oczu, popychała do przodu, dodawała otuchy i odwagi”⁴⁶. Niczym kobieta jego marzeń Luba stwarza Chomie niezbędne zaplecze: ciepły zadbanej dom, ale też pracownię, gdzie razem z nim pracuje nad tekstem rozprawy drukując w nocy strony napisane przez niego w ciągu dnia. Luba nie ma w sobie nic z „prawdziwej radzieckiej kobiety”, rywalizującej z mężczyznami w sferze publicznej i zawodowej; jest magicznym stworzeniem, samą siłą witalną, energią twórczą, dzięki której mężczyzna rozkwita. Tę zmianę zauważa on sam, dostrzegając, że „urósł we własnych oczach, wyprostował ramiona, nabył dobrych manier, [...] oryginalnych własnych pomysłów”⁴⁷, ale też ludzie dookoła niego. Sąsiadka od lat terroryzująca go na klatce schodowej jest zdziwiona jego spokojną reakcją na jej krzyki, kierownik katedry podziwia jego decyzję, by samodzielnie pisać pracę, panie w bibliotece dostrzegają, że „obudził się w nim mężczyzna, taki męski, naturalny man”⁴⁸.

Postać Luby – duszy młodego drzewka topoli – w kanwie utworu nie tylko podważa społeczny aspekt życia radzieckiego (socjalistycznego modelu kobiety radzieckiej), ale też nadaje tej historii wymiar uniwersalny.

⁴³ *Ibidem*, s. 36.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 40.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 43.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, c. 73.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 72.

Przemawia przez nią idea naruszonej harmonii między człowiekiem i światem przyrody. To ona (przyroda) „zakładała obecność w człowieku duchowości i czystości”⁴⁹. Dlatego odnajdywanie duszy człowieka w industrialnym ateistycznym społeczeństwie nie jest możliwe bez odnowienia relacji z przyrodą jako żywą, czującą i mającą duszę. To, że Choma nie dostrzega żywiołu przyrody w kobiecie, zmiany zimy na wiosnę (dosłownie i metaforycznie) wskazuje na jego odcięcie się od natury, ale również od rzeczywistości. Fakt, że Choma odmawia Luby fizycznej bliskości, nie pozwala połączyć tych dwóch światów (przyrody i ludzi) i symbolicznie „ukorzeń” ducha młodej topoli w świecie ludzkim. Podkreśla tym samym naruszony związek z przyrodą i skupienie na sobie. To, że Choma motywuje odmowę „odpowiedzialnym okresem w pracy”, tak naprawdę bojąc się, że teraz ona wreszcie „dostrzeże jego, Chomę, niezdarną istotę”, sprawia, że w konsekwencji kulminacją staje się nie narodzenie się „nowej wielkiej duszy” mężczyzny i naukowca, ale powrót do stanu pierwotnego – człowieka wypełnionego strachem i podejrzliwością. Uznanie akademickie na podstawie nowej rozprawy nie przynosi Chomie radości. Nie jest w stanie uwierzyć w szczerłość ludzi. Symboliczna choroba z gorączką to kryzys egzystencjalny, który nie prowadzi do powtórnych narodzin. Wręcz przeciwnie – uwypukla złość i egoizm młodego człowieka. Po powrocie bohatera do zdrowia obecność Luby zaczyna mu ciążyć. Jedynym pocieszeniem staje się obiecany staż naukowy w Moskwie.

Symboliczne podporządkowanie się „starszemu bratu” poprzez przyjęcie czy nawet dążenie do stażu w Moskwie jako najwyższego uznania naukowych osiągnięć bohatera *Rozprawy*, demonstruje jeszcze jedną charakterystyczną cechę ukraińskiej kultury, w tym konstrukt męskości, a mianowicie kolonialny status, a w konsekwencji narodowy infantylizm⁵⁰. Choma tak długo i tak oddanie usiłuje stać się częścią systemu, naukowej nomenklatury, że nie dostrzega czasu „odwilży”. Postrzega go raczej jako okres zaplanowany i podany do wykonania, a nie szansę własnego rozwoju. W jego potrzebie otrzymania aprobaty Moskwy dopatrywać się można głębokiego uzależnienia od przedstawicieli kultury dominującej. W tym kontekście nie dziwi więc, że Luba, symbolizująca równocześnie prawie-

⁴⁹ В. Даниленко, *Розвідник прийдешнього*, *op. cit.*, с. 406.

⁵⁰ А. Горнятко-Шумилович, *Загадка характерника-блазня у «химерному» романі (Про національний інфантилізм, регресію національного Еґо і спритну містифікацію)*, в: (ред.) А. Матусьяк, *Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: культура і література XIX–XXI ст.*, Київ 2014, с. 234–253.

kową naturę i ukraińskość, zostaje odrzucona na rzecz Moskwy. Folklorystyczny wymiar utworu w obrazie Luby (typologicznej „siostry” Małki ze sztuki *Pieśni lasu* Łesi Ukrainki) wskazuje na powrót do korzeni jako potencjalnego wyjścia z kryzysu tożsamościowego bohatera, wyjścia, z którego ten nie korzysta. Oderwany od własnych korzeni, ani nie może, ani nie chce ożywić utraconej duszy. Nasuwa się porównanie z Faustem, ale Faustem na odwrót, Faustem, w którym zwycięża małostkowość i prywatny interes, który jednak – i w tym chyba dochodzi do złamania socrealistycznego kanonu przez Tarnawskiego – jest wynikiem traumy kolonialnej.

Jak już wspomiano, *Rozprawę* można odczytywać jako alegorię albo czasami nawet satyrę na ówczesne czasy. Jednak z perspektywy opisu życia emocjonalnego opowieść Tarnawskiego jest niezwykle napięta, co nie jest typowe dla akademickiej prozy satyrycznej. Rozwój bohatera i zmiany emocji są „dokumentowane” bardzo precyzyjnie w jednej linii fabularnej, pokazując jego przekształcanie się w mężczyznę, równocześnie podkreślając w snach kluczowe momenty w formowaniu osobowości Chomy Wodianystego do momentu spotkania nieznaną. Złośliwość i mściwość protagonisty utrwala ciągłym odrzucaniem go przez świat miasta i nauki zamienia się po niespodziewanym spotkaniu w życzliwość, szczodrość, empatię, odwagę, szacunek do siebie i ludzi. Jednak w momencie osiągnięcia pożądanego sukcesu strach wygrywa i powoli dręczy nowo odrodzoną duszę mężczyzny. Zatoczywszy koło, na końcu utworu widzimy tego samego złośliwego człowieka, ale teraz z napisaną rozprawą, która – otwarty koniec opowieści jednak nie pozostawia wątpliwości – nie przyniesie ani korzyści dla ludzi czy nauki, ani też jemu wewnętrznego spokoju. Wydawałoby się, że z tej bajki dość łatwo wyciągnąć morał, że tylko osobowość wypełniona dobrocią i miłością do świata może stworzyć autentyczną i wartościową pracę naukową. Jednocześnie ten morał nie wyklucza innego – żaden cud (kobieta czy odwilż) nie naprawi człowieka raz złamanego przez system, natomiast uprawianie nauki potrzebuje wolności.

Za szczegółową prezentacją psychologicznego portretu Chomy Wodianystego, mężczyzny spragnionego zwykłego ludzkiego szczęścia, idzie znany z romantyzmu konflikt między rozumem i sercem. Opozycja ta też dobrze wpisuje się w filozofię ukraińskiego kordocentryzmu, zgodnie z którą ludzkie serce jest rodzajem psychofizycznego centrum odgrywa-

jącego kluczową rolę w procesie samodoskonalenia moralnego i intelektualnego. Założycielami tego kierunku filozofii byli ukraiński filozof, poeta i wędrowny uczony Hryhorij Skoworoda (1722-1794) oraz profesor filozofii z Kijowskiej Akademii Duchownej Pamfil Jurkewicz (1826-1874), którzy są uznawani za jednych z założycieli psychologii jako integralnej części filozofii do połowy XIX wieku na Ukrainie.

Z kolei w literaturze pięknej tego okresu pojawiają się typowe obrazy uczonego-dziwaka, uczonego-działacza społecznego oraz uczonego-karierowicza⁵¹. Za prototyp dziwaka, samotnika, ale nie buntownika uważa się Hryhorija Skoworoda z powieści Izmaila Sriezniewskiego (1812-1880) *Majorze, majorze!*, którego refleksje na temat pojęć takich jak „Bóg”, „spokój”, „serce” czy „szczęście” zostały przedstawione w utworze. Teksty literackie późniejszych dziesięcioleci do kwestii serca dodały też kwestie wartości społecznej nauki, które ukazały opozycję nauka-dla-siebie *versus* nauka-dla-ludzi⁵². Typowym konfliktem w utworach przedstawiających uczonych z XIX wieku jest napięcie między życiem prywatnym a obowiązkiem inteligenta wobec społeczeństwa jako edukatora (*народовець, просвітник*), co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę historyczne położenie narodu ukraińskiego w tamtym okresie. Warto przy tym zaznaczyć, że bohaterowie ci nie byli przyrodnikami, lecz filologami, historykami czy filozofami, rozważającymi rolę ukraińskiego inteligenta w Imperium Rosyjskim.

W tym kontekście Choma Wodianystyj Tarnawskiego przedstawia nowy wymiar życia emocjonalnego uczonego okresu radzieckiego, dla którego nie obowiązek przed społeczeństwem czy rodakami tworzy konflikt, lecz strach przed wolnością i szczęściem, a nauka jest do pewnego stopnia miejscem ucieczki od nich albo od walki o nie. Możliwość zmiany stanu rzeczy pokazana jest jako okoliczność magiczna, stąd nierealistyczna. Ten wątek nawiązuje do innego utworu Tarnawskiego – powieści *Pusty piedestał* (*Порожній н'едестал*, 1990), w którym autor pokazuje system biurokratyczny i hierarchię akademicką jako zabójców twórczości oraz naukowego potencjału kraju wskutek kontroli naukowego myślenia przez instytucje partyjne. Utwór nasuwa myśl o tym, że wymiana na stanowiskach administracyjnych ludzi z radzieckim myśleniem na twórczych

⁵¹ Р. Ткаченко, *Телеологія знання. Художньо-інтерпретаційні моделі в українській прозі XIX-початку XXI ст. про науку*, Київ 2015, с. 31, 38.

⁵² *Ibidem*, с. 38.

i przedsiębiorczych może dużo zmienić w społeczeństwie w ogóle. W przeddzień rozpadu Związku Radzieckiego taka wizja przyszłości nauki mogła się wydawać zarówno optymistyczna, jak i nierealistyczna.

Podsumowanie

W powieści *Rozprawa* Walentyn Tarnawski kreuje tragiczny obraz bohatera-naukowca jako człowieka niezdolnego do przyjęcia prezentu od życia w postaci kobiety, domu, sukcesu naukowego. Tragizm tego obrazu wynika z uwikłania w kulturę radziecką, która nie pozwala człowiekowi na własną tożsamość, nie toleruje inności. Spotkanie z niezwykłą kobietą, osiągnięcie harmonii z przyrodą i doświadczenie prawdziwych uczuć powodują, że bohater zmienia się, rozkwita jako mężczyzna oraz naukowiec. Autor w pewien sposób podkreśla, że dla rozwoju naukowca, jak i dla wszystkiego, co żyje, potrzebne jest właściwe środowisko. Magiczność sytuacji oraz kobiety uzmysławia jednak, że w realiach radzieckiego społeczeństwa jest to niemożliwe. Warto zauważyć, że historia naukowego dojrzewania mężczyzny pokazana została jako konflikt wewnętrzny, bardzo emocjonalny, wręcz dramatyczny. Jest to stosunkowo nietypowe z punktu widzenia prozy akademickiej, ale wydaje się dość dobrze wpisywać w tradycje ukraińskiej prozy „chimerycznej”. Choma Wodianystyj należy do rzadko spotykanych bohaterów literatury ukraińskiej XX wieku radzieckiego okresu, który jaskrawo ilustruje kolonialną odsłonę ukraińskiej męskości. Właśnie połączenie akademickiego i maskulinistycznego dyskursu odsłania nowe oblicze męskości i wnosi do zrozumienia procesu kreowania konceptu nauki oraz męskości w kulturze ukraińskiej na różnych etapach jej rozwoju oraz geopolitycznych uwarunkowań. Jednocześnie bohater posiada cały szereg cech, które pozwalają analizować go w kategoriach faustowskiego paradygmatu na tle literatury światowej.

Literatura / References

Ageëva V., *Žinočij prostir: Feminišćinij dyskurs ukraïns'kogo modernizmu*, Kiïv 2003. [Агеєва В., *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму*, Київ 2003].

Andryczyk M., *The Intellectual as Hero in 1990s Ukrainian Fiction*, Toronto 2012.

Vaškîrova O., *Gendernî hudožnîmodelî sučasnoï ukraïns'koï romanîstiki*, Kiïv 2018. [Башкірова О., *Гендерні художні моделі сучасної української романістики*, Київ 2018].

Blashkiv O., *(Post)radziecki profesor i jego poszukiwania tożsamości w ukraińskiej powieści uniwersyteckiej*, w: *Inny/Inność we współczesnej literaturze europejskiej*, O. Blashkiv, V. Krupoves, L. Mnich (red.), Siedlce 2022, s. 29-48.

Blashkiv O., *Uczone koty: czytając amerykańską prozę akademicką*, w: E. Borkowska, A. Borkowski, M. Długołęcka-Pietrzak, S. Sobieraj (red.), *Kot w literaturze, kulturze, języku i mediach*, Siedlce 2018, s. 187-198.

Blashkiv O., *Радянський джентльмен: український професор супроти викликів історії*, "Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog" 2019, nr 9, s. 11-22, <https://doi.org/10.14746/kw.2019.9.1>.

Blashkiv O., *Istoričeskie perepitiï skvoz' prizmuukrainskogo universitetskogo romana*, [Блашків О., Исторические пережития сквозь призму украинского университетского романа], „Conversatoria Litteraria” 2018, no. 12, s. 135-149, www.czasopisma.uph.edu.pl/conversatorialitteraria/article/view/638.

Bourdieu P., *Męska dominacja*, przeł. L. Kopciewicz, Warszawa 2004.

Brażkiewicz B., *Wybrane kierunki rozwoju psychiatrii radzieckiej*, w: *Na wschód od linii Curzona: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, Król-Mazur, R., Lubina, M. (red.), Kraków 2014, s. 17-24.

Bureychak T., *Masculinity in Soviet and Post-Soviet Ukraine: Models and Their Implications*, in: *Gender, Politics, and Society in Ukraine*, O. Hankisky, A. Salnykova (eds.), Toronto 2012, s. 325-361.

Capelân O., *Dvokalendarništ' v Ukraïni: vitoki i s'ogodennâ, v: Sučasna ukraïns'ka naciâ: mova, istoriâ, kul'tura. Materiali naukovo-praktičnoi konferencii zmižnarodnoï učastû 16 bereznâ 2016 roku z nagodi 15-riččâ kafedri ukraïnoznavstva*, Čop`âk V., Magl'ovanij A. (red.), L'viv 2016, s. 424-426. [Сапелян О., *Двокалендарність в Україні: витоки і сьогодення, в: Сучасна українська нація: мова, історія, культура. Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства*, Чоп'як В., Магльований А. (ред.), Львів 2016, с. 424-426].

Danilenko V., *Rozvidnik prijdešn'ogo, v: V. Tarnavs'kij, Porcelânovij ostriv. Povisti, oprovîdannâ*, Kïiv 1989, s. 403-413. [Даниленко В., *Розвідник прийдешнього, в: В. Тарнавський, Порцеляновий острів. Повісті, оповідання*, Кіїв 1989].

Filipowicz M., *„Panowie, bądźmy Czechami, ale nikt nie musi o tym wiedzieć...” Wzorce męskości w kulturze czeskiej XIX wieku*, Kraków 2013.

Gornâtko-Šumilovič A., *Zagadka harakternika-blaznâ u «himernomu» romanî (Pro nacional'nij infantilizm, regresiu Nacional'nogoego i spritnu mistifikaciû)*, v: *Perehresni stežki ukraïns'kogo maskulinnogo diskursu: kul'tura i literatura XIX–XXI st.*, A. Matusâk (red.), Kïiv 2014, s. 234-253. [Горнятко-Шумилович А., *Загадка характерника-блазня у «химерному» романі (Про національний інфантілізм, регресію національного Еґо і спиритну містифікацію)*, в: *Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: культура і література XIX–XXI ст.*, А. Матусяк (ред.), Кіїв 2014, с. 234–253].

Gundorova T., *Femina melancholica: stat' i kul'tura v gendernij utopii Ol'gi Kobilâns'koï*, Kïiv 2002. [Гундорова Т., *Femina melancholica: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобілянської*, Кіїв 2002].

Gwiżdż M., *Nowy człowiek radziecki. Psychologia i literatura w służbie bolszewickiej utopii*, Kraków 2024.

Kozačuk N., *Poetika ukraïns'koï intelektual'noi prozi 1960-90 rr. Autoreferat dis. na zdobuttâ nauk. stupenâ kand. filol. nauk, İvano-Frankivs'k 2008.* [Козачук Н., Поетика української інтелектуальної прози 1960-90 рр. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук Івано-Франківськ 2008].

Matusiak A., *Dyskurs maskulinistyczny w literaturze ukraïńskiej XX i poczâtku XXI wieku. Wybrane aspekty projektu badawczego, "Porównania" 2013, 12, s. 209-224.*

Moore D.Ch., *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique, "PMLA" 2001, Vol. 116, No. 1, Special Topic: Globalizing Literary Studies, pp. 111-128.*

Nasierowski T., *Z czarta kuźni rodem...*, Warszawa 2003.

Pavličko S., *Nacjonalizm, seksual'nist', oriëntalizm: skladnij svît Agatangela Krims'kogo, Kïiv 2000.* [Павличко С., Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського, Київ 2000].

Perehresni stežkiukraïns'kogo maskulinogo diskursu: kul'tura i literatura XIX–XXI st., A. Matusâk (red.), Kïiv 2014. [Перехресні стежки українського маскулінового дискурсу: культура і література XIX–XXI ст., А. Матусяк (ред.), Київ 2014].

Semihat E., *Media-obraz ukrainca: opyt sociologičeskogo issledovaniâ sovetskogo kino, «Naukovî studii L'vivs'kogo sociologičnogo forumu "Tradicïia i innovacïi v sociologii": Zbirniknaukovih prac'», Drohobîc 2009.* [Семихат Е., Медиа-образ украинца: опыт социологического исследования советского кино, «Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Традиції та інновації в соціології": Збірник наукових праць», Дрогобич 2009].

Shalin D., *Soviet Civilization and Its Discontents, "International Journal of Sociology and Social Policy" 1996, Vol. 16, No. 9/10, pp. 21-52.*

Stâžkina O., *«Radâns'ka žinka» i «lirična geroïna»: stvorennâ stereotipiv u literaturî 50-h – 90-h rokiv, „Naukovî pracî NAUKMA. İstoričnî nauki” 2001, tom 10, s.142-147.* [Стяжкіна О., «Радянська жінка» і «лірична героїня»: створення стереотипів у літературі 50-х – 90-х років, „Наукові праці НАУКМА. Історичні науки” 2001, том 10, с. 142-147].

Surman J., *Universities in Imperial Austria 1848-1918: A Social History of a Multilingual Space.* Purdue University Press, 2018.

Świetlicki M., *"Kiedy chłopcy zostają mężczyznami? Męskość jako projekt w prozie Serhija Żadana", Wrocław 2016*

Taran L., *Žinočarol'. Žinka-avtor v sučasnij ukraïns'kij prozi: emansipacijnij diskurs, Kïiv 2007.* [Таран Л., Жіноча роль. Жінка-автор в сучасній українській прозі: емансипаційний дискурс, Київ 2007].

Tarnavs'kij V., *Disertacïa, v: V. Tarnavs'kij, Porcelânovij ostriv. Povistî, opovidannâ. Kïiv 1989, s. 3-107.* [Тарнавський В., Дисертація, в: В. Тарнавський, Порцеляновий острів. Повісті, оповідання. Київ 1989, с. 3-107].

Tkačenko R., *Teleologïa znannâ. Hudožn'o-interpretacijni modeli v ukraïns'kij prozi XIX-ročatku XXI st. pro nauku, Kïiv 2015.* [Ткаченко Р., Телеологія знання. Художньо-інтерпретаційні моделі в українській прозі XIX-початку XXI ст. про науку, Київ 2015].

Ursulenko A., [Mi vsi vийšli z sela, ale z nas ne vийшло selo] *Ми всі вийшли з села, але з нас не вийшло село*, „Miasto” contra „wieś” w walce o kształt tożsamości ukraińskiej, w: *Obce/swoje. Miasto i wieś w literaturze i kulturze ukraińskiej XX-XXI wieku*, K. Glinianowicz, K. Kotuńska (red.), Kraków 2015, s. 40-50.

Verloka V., *Kоротка вічність або довгий кінець радянського академізму*, „Філософія освіти” 2024, 30 (1), с. 233-252. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-14>. [Верлока В., *Коротка вічність або довгий кінець радянського академізму*, „Філософія освіти” 2024, 30 (1), с. 233-252].

Zborovs'ka N., *Kod ukraïns'koï literaturi: Proekt psihoïstorii novitn'oï ukraïns'koï literaturi*, Київ 2006. [Зборовська Н., *Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури*, Київ 2006].

Zborovs'ka N., *Psihoanaliz i literaturoznavstvo*, Київ 2003. [Зборовська Н., *Психоаналіз і літературознавство*, Київ 2003].

Zminčak N., *Mifologema vognû v romanî Valentina Tarnavs'kogo “Porožnij P'êdestal”*, „Molodij včeniij” 2020, вип. 5(81) (Traven'), 461-65, doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-94. [Змінчак Н., *Міфологема вогню в романі Валентина Тарнавського “Порожній П'єдестал”*, „Молодий вчений” 2020, вип. 5 (81) (Травень), 461-65].

Zminčak N., *Proza Valentina Tarnavs'kogo kriz' prizmu ponât' simvol ta simulâkr*, „Molodij včeniij” 2021, вур. 6 (94), с. 92-94, <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-6-94-38>. [Змінчак Н., *Проза Валентина Тарнавського крізь призму понять символ та симулякр*, „Молодий вчений” 2021, вип. 6 (94), с. 92-94].

Zminčak N., *Sposobi harakterotvorennâ v opovidanni Valentina Tarnavs'kogo “Supermen”*, „Molodij včeniij” 2020, вур. 7 (83), (Lipen'), s. 164-167, doi.org/10.32839/2304-5809/2020-7-83-35. [Змінчак Н., *Способи характеротворення в оповіданні Валентина Тарнавського “Супермен”*, „Молодий вчений” 2020, вип. 7 (83) (Липень), с. 164-67].